

Duits en omgekeerd; (2) de *Bibliografie der älteren niederländischsprachigen Literatur in deutscher Übersetzung*, die weer uit twee deelprojecten bestaat: (2a) de *Bibliografie der deutschen Übersetzungen niederländischsprachiger Literatur des Mittelalters* en (2b) de *Bibliografie der niederländischsprachigen Literatur des 17. Jahrhunderts in deutscher Übersetzung*. De laatste twee komen pas in 2013 online.

Met het eerste deel, een ‘gestructureerde Google Books’ kan de gebruiker nu Nederlandstalige teksten naast parallele Duitstalige teksten zetten. Het gaat in veel gevallen om moeilijk toegankelijke teksten die nu gemakkelijk opgeroepen kunnen worden. Men vindt er vertalingen van teksten van Vondel, Cats, Heinsius, en Wolff en Deken, en van Schiller, Lessing en Büchner, om er een paar te noemen. Voor zover ik dat kan beoordelen, is de lijst volledig, al was ik verbaasd dat de site de indruk wekt dat er voor de periode 1500-1900 slechts vijf Duitse auteurs naar het Nederlands zijn vertaald. Door deze site wordt het onderzoek naar Nederlands-Duitse betrekkingen vergemakkelijkt. Dat is een grote winst.

Toch had het portal meer kunnen zijn. De lay-out laat te wensen over. Het lettertype is wat klein, en er zijn twee dezelfde navigatiesystemen (bovenbalk en linkerkolom) op de site te zien, wat enigszins verwarrend werkt. Ongetwijfeld was er geen geld of menskracht voor, maar nu is het wel een heel nuttige, maar toch ‘droge’ database van teksten geworden. Daar hadden wat mij betreft bewerkingen – de bewerkingen van Vondels toneelstukken door Gryphius bijvoorbeeld – ook een plaats kunnen krijgen. De grens tussen bewerking en vertaling is namelijk vaak lastig te trekken. Verder mis ik een ander medium voor het overdragen van kennis: de Latijnse taal. Er zijn ook via het Latijn werken over en weer gerecipieerd. Een bibliografie van teksten over literaire betrekkingen en een portal voor essays over deze betrekkingen hadden evenmin mistaan, bovendien had een forum zijn nut kunnen bewijzen. Die hadden de site levendiger kunnen maken en houden. Bovendien beperkt de presentatie zich tot eerste drukken, terwijl ook het aantal drukken van een werk iets kan zeggen over de mogelijke receptie ervan. Ik besef dat ook de makers van het portal ongetwijfeld deze *pia vota* moeten hebben, maar ze uit financiële of auteursrechtelijke overwegingen niet hebben kunnen realiseren.

Ook op andere manieren zijn de kansen van een digitale omgeving niet uitgebuit. De teksten zijn nu in facsimile gepresenteerd. Een gestructureerd *full-text*-corpus had het onderzoek nog verder kunnen brengen: dat had de mogelijk-

heid geboden veel gemakkelijker patronen aan het licht te brengen, te tonen wanneer bepaalde ideeën door wie overgebracht zijn, enzovoorts. Verder miste ik links naar andere, relevante sites, zoals die van de Deutsche Gesellschaft für Übersetzungs- und Dolmetscherwissenschaft (www.dgud.org), het Renaissance Cultural Crossroads-project (<http://www2.warwick.ac.uk/fac/arts/ren/projects/culturalcrossroads/>), de Digitale Bibliotheek der Nederlandse Letterkunde (www.dbnl.nl) en de ‘Dynamics’-site van het Huygens Instituut (<http://dynamics.huygens.knaw.nl>), die ook relevante informatie bevatten. Er gebeurt meer op dit gebied dan deze Berlijnse site suggereert. Voor veel van deze wensen geldt echter dat ze te uiten nog niet betekent ze te kunnen realiseren. Zoals zo vaak, zal ook hier gelden: ‘want tussen droom en daad staan wetten in de weg, en praktische bezwaren’.

Jan Bloemendal

Jan Posthumus, *Lexicografie in Nederland. Peilingen in de negentiende en twintigste eeuw.*

Münster: Nodus Publikationen, 2009. (Dissertatie VU Amsterdam; Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU 62) – 291 pp. ISBN/EAN 948 3 89323 762 3. € 43,00.

Op 10 maart 2010, wat later dan gepland door de barre winter, promoveerde Jan Posthumus aan de VU op een proefschrift over een aantal negentiende- en twintigste-eeuwse Nederlandse woordenboeken en hun makers. Op één woordenboek na, gaat het om tweetalige woordenboeken. De auteur wil met zijn studie een lacune vullen op het terrein van de historiografie van de tweetalige lexicografie, die aan de woordenboeken van na de achttiende eeuw weinig aandacht besteedt (p. 3). Het proefschrift bevat eerder verschenen artikelen (soms al in drie versies, maar: ‘waar dat nodig bleek, zijn ze voor deze uitgaven bij de tijd gebracht’ (p. 8)), voorafgegaan door een *Woord vooraf* en een *Inleiding*, en gevolgd door een bibliografie, een personenregister en een Engelse samenvatting. Hoewel een *Woord vooraf* (p. [xi]-xiv) doorgaans niet onmiddellijk relevant is voor de inhoud, is het hier vermeldenswaard omdat de auteur de achtergrond van het onderzoek vermeldt: zijn eigen gebruik van woordenboeken in zijn school- en studietijd, de collectie opeenvolgende drukken die hij van bepaalde werken aanlegde, het opsporen van de verblijfplaats van ontbrekende exemplaren in diverse bibliotheken. Dit alles om door persoonlijke observaties en vergelijkingen een detailbeeld van een stukje historisch woordenboekbedrijf te kunnen reconstrueren. Deze

persoonlijke betrokkenheid is in het werk steeds tussen de regels door te lezen en maakt, samen met de heldere stijl, de studie met zijn vele gedetailleerde beschrijvingen toch heel leesbaar.

De *Inleiding* (hoofdstuk 1) schetst een kader om de vier studies en geeft er ook een samenvatting van. Behalve een algemene historiografische bijdrage leveren (zie boven) wil Posthumus de aandacht vestigen op de problematiek van de correcte bibliografische beschrijving: doordat de onderlinge relaties van drukken en herdrukken niet altijd duidelijk zijn en de informatie in de woordenboekuitgaven soms onvolledig is, mankeert hier nogal eens wat aan. Zo zijn er ook in de herziene editie van Claes en Bakema (1995) nog tekortkomingen te vinden. Om verbetering van de beschrijvingen te bevorderen geeft de auteur hiervoor praktische richtlijnen (p. 5-6). De *Inleiding* wordt, na de vier samenvattingen, vervolgd met een paragraaf over de rol van de uitgever, wiens beleid sterk bepalend is voor het lot van een woordenboek (p. 15). Er volgt een overzicht van de grote woordenboekuitgevers van de negentiende en twintigste eeuw, die een lexicografisch tijdperk hebben gevormd dat bij het schrijven van de dissertatie aan z'n einde lijkt te zijn gekomen: schaalvergroting maar vooral digitalisering maken dat de uitgave van een hele reeks kleine en grote woordenboeken voor school en thuis niet meer haalbaar is. Door deze invalshoek bevat het boek ook interessante bijdragen aan de boekwetenschap.

In hoofdstuk 2 tot en met 7 behandelt Posthumus vier woordenaars of woordenboekreeksen. Ze worden hieronder besproken in samenhang met het commentaar dat de auteur bij de samenvatting in hoofdstuk 1 bij elk van de studies geeft.

De naam Calisch (hoofdstuk 2) kennen wij vooral als makers van de 'nulde Van Dale', het *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal* uit 1864 dat in 1872 beperkt bewerkt werd door Van Dale en onder diens naam uitgroeide tot het standaardhandwoordenboek van het Nederlands. Vader Marcus Isaac, zoon Isaac Marcus en neef, tevens schoonzoon respectievelijk zwager Nathan Salomon hebben zich echter vooral bewogen op het terrein van de tweetalige woordenboeken. Een curieus werk is hun *Viertalig woordenboek* (1848), het 'best bewaarde erfstuk van de Calischen', echter aanvankelijk niet door hen opgezet. Daarnaast bewerkte men uitgaven voor de afzonderlijke talen. Interessant is het voorwoord dat I.M. Calisch in 1845 voor het woordenboek Duits schreef; volgens Posthumus een bewijs dat hij zijn vak serieus nam. Het is in elk geval een vroeg voorbeeld van het bewust denken over de lexicografische methodiek. Een

chronologische lijst van de lexicografische uitgaven van de familie Calisch besluit dit hoofdstuk. De vele Van Dale-bewerkingen ontbreken hier uiteraard.

In hoofdstuk 3 wordt 'de eerste halve eeuw van Kramers' vertaalwoordenboeken' besproken. Het is de oudste reeks van die soort, die wortelt in de zakwoordenboeken van A. Jaeger, pseudoniem van J. Kramers Jz., verschenen bij Van Goor. Ze ontwikkelden zich tot volwaardige handwoordenboeken en verkregen een stevige positie op de markt van vertaal- en schoolwoordenboeken, mede dankzij de inspanningen van de uitgever. In dit hoofdstuk gaat de auteur uitgebreid in op de editiegeschiedenis, die hem met de wisseling van auteursnaam en de vernummerde uitgaven een 'boeiende historiografische puzzel' (p. 10) bezorgt, ook doordat bestaande naslagwerken (Claes en Bakema, Brinkman) gebreken vertonen. Door originele uitgaven te raadplegen met hun voorberichten kon hij vele puzzels oplossen en een editielijst opstellen.

Een grote plaats is ingeruimd voor de 'gedreven woordenaar' F.P.H. Prick van Wely. De verdeling in drie hoofdstukken, conform de eerdere publicaties, lijkt vooral door de omvang bepaald. Het eerste deel (hoofdstuk 4) bestaat uit een biografische schets. Prick blijkt niet alleen bijdragen aan de tweetalige lexicografie te hebben geleverd, maar ook aan de Nederlandse spreekwoordenstudie door zijn uitvoerige commentaren op Stoetts *Nederlandsche Spreekwoorden* etc., dat vanaf 1901 in steeds bijgewerkte edities ging verschijnen. Hier gaat Posthumus uitgebreid in op de onvriendelijke toon van Pricks recensies. Zijn positie als buitenstaander – autodidact tegenover academische wereld, werkzaam als leraar in Indië – zou hierbij een rol spelen. Interessanter is het gedeelte over de bemoeienis van Prick met de Maleise woordenschat in verschillende handwoordenboeken en in een eigen uitgave. Dit bracht hem tot de lexicografie.

Hoofdstuk 5 behandelt de activiteiten van Prick van Wely als 'hoeder van de tweetalige lexicografie': hij stelt Duits materiaal beschikbaar aan de auteurs van Duits-Nederlandse woordenboeken; voor het Engels en Frans publiceert hij uitvoerige kritieken op respectievelijk de woordenboeken van Ten Bruggencate en Herkenrath, beide uitgegeven bij Wolters. Toen Ten Bruggencate en zijn opvolger Van der Wal in volgende drukken Pricks commentaar overnamen zonder bronvermelding was de 'plagiaat-affaire' geboren. Ook met Herkenrath ontstaan moeilijkheden. Van meer belang dan de zeer gedetailleerde beschrijving hiervan is, aan het eind van dit hoofdstuk, de weergave van Pricks lexi-

cografische principes, verwoord bij zijn kritiek op Herkenrath. Prick staat bijvoorbeeld een strikt alfabetische ordening voor, en niet de behandeling van gelede woorden onder het basiswoord. Voor tweetalige woordenboeken is zijn voorkeur voor equivalenten die uit één woord bestaan in plaats van omschrijvingen.

Later werd Prick van Wely 'lexicograaf in dienst van Van Goor' (hoofdstuk 6). Hij was er succesvol als bewerker van de bestaande Franse en Duitse woordenboeken en *Kramers woordenboek*.

Het laatste, zevende, hoofdstuk behandelt een handwoordenboek dat net als dat van Van Dale nog in de negentiende eeuw zijn eerste druk beleefde. De lange geschiedenis (in 1999 verscheen de 30^e druk) is er een van herzieningen en uitbreidingen. De oorspronkelijke auteur, Mathijs Jacobus Koenen, was een onderwijzer, en het woordenboek was bedoeld om de woordenschat en daarmee ook de algemene ontwikkeling van de leerlingen te vergroten. Zijn opvolger Endepols bewerkte het verder vanuit een meer taalkundige methodiek. Een positieve houding bij uitgever Wolters droeg ertoe bij dat het woordenboek lange tijd een vaste plaats had als handwoordenboek Nederlands in het middelbaar onderwijs.

Bovenstaande bespreking laat zien dat de auteur met zijn 'peilingen' vooral de diepte van de feitelijke details verkent. Een aantal minder vaak belichte aspecten komen daardoor voor het voetlicht:

- de rol van onderwijzers en het onderwijs bij de wording van handwoordenboeken (de oudste Calisch, Koenen);
- de kwaliteiten van de lexicograaf en de lexicografische praktijk. Een enkele woordenboekmaker kon bijvoorbeeld in de negentiende eeuw nog in staat zijn de drie moderne talen voor zijn rekening te nemen. Zijn principes en methoden werden meestal niet, soms wel verantwoord (Calisch, Prick van Wely). Het overschrijven van de nomenclatuur van andere woordenboeken bleef gebruikelijk (Calisch berust vooral op Van Moock F-N);
- de houding van uitgevers, die bepalend kon zijn. Positief, leidend tot mooie reeksen zoals bij Koenen en de Kramerswoordenboeken, maar ook kortzichtig of nonchalant;
- de ingewikkelde drukgeschiedenis van opeenvolgende bewerkingen.

Een paar vragen resten: wat is precies de verhouding tussen deze dissertatie en Posthumus (2009), waar de auteur verschillende keren naar verwijst? En waarom juist deze keuze uit eerdere publicaties? Zo had ook het artikel over

de bron van de reeks Kramers woordenboeken (p. 10) hier niet misstaan. Ook waren illustraties van de diverse woordenboekartikelen welkom geweest; hoe zag bijvoorbeeld een lemma in het *Aanvullend Hulpwoordenboek* van Prick van Wely er uit?

Maar deze kanttekeningen doen niets af aan een positief oordeel over dit boek dat, zoals de auteur voor ogen had, een precies beeld schetst van makers en uitgevers van tweetalige woordenboeken uit het recente verleden.

Marijke Mooijaart

Christophe Verbruggen, *Schrijverschap in de Belgische belle époque. Een sociaal-culturele geschiedenis*. Nijmegen: Vantilt – Gent: Academia Press, 2008. – 413 pp. ISBN 978 94 6004039 9 (Vantilt), 978 90 382 1380 4 (Academia).

Studies die morrelen aan de gangbare academische categorieën zijn altijd veelbelovend. Dat onderzoekskeuzes – de formulering van bepaalde hypothesen, de afbakening van corpora – sterk bepaald worden door de institutionele context waartoe de onderzoeker zich te verhouden heeft, is even begrijpelijk als jammer. Waardevolle perspectieven blijven zo onderbelicht en dat geldt zeker ook voor de neerlandistiek, waar vragen naar de aard en functie van literatuur in een maatschappelijke context bijvoorbeeld vaak worden toegespitst op het beperkte segment van de oorspronkelijk Nederlandstalige literatuur. Het gevolg is dat literair-historische studies niet altijd aandacht hebben voor de uitwisseling met anderstalige literaturen, bijvoorbeeld de plek van vertaalde literatuur, of – in het geval van literatuur in België – institutionele verknoppingen tussen de Nederlands- en Franstalige literatuur.

Goed dus dat een historicus met feeling voor literatuur en sociologie de zaken onder de loep neemt. *Schrijverschap in de Belgische belle époque* stelt zich inhoudelijke en methodologische kruisbestuiving tot doel. In de handelseditie van zijn proefschrift zoekt de Gentse onderzoeker Christophe Verbruggen het kruispunt op tussen geschiedenis, sociologie en *cultural studies*. Behoorlijk *cross-over* is tevens het Belgische perspectief: de studie van literatuur uit zowel de Franstalige en de Nederlandstalige literatuur, en de verknoppingen van deze literatu(ren) met de literaire praxis in de 'voorbeeldlanden' Nederland en Frankrijk.

De studie gaat over de professionalisering van het schrijverschap in België, in een tijdspanne die hier 'belle époque' genoemd wordt. Die terminologie is programmatisch. Hier wordt niet